

Tartu Ülikool
Filosoofia ja semiootika instituut

KARL MARXI RELIGIOONIKRIITIKA

Filosoofia eriala bakalaureusetöö

Regina Kuznetsova

Juhendaja: Jaanus Sooväli

Tähemärkide arv: 49 414

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Marxi elulugu ja filosoofiline kujunemine.....	5
2. Religiooni definitsioon.....	7
2.1. Üldine religiooni definitsioon ja Marxi mõjutajad.....	7
2.2. Feuerbachi “Kristluse olemus”.....	8
2.3. Religiooni definitsioon Marxil.....	9
3. Marxi ühiskonnaõpetus.....	13
4. Marxi religioonikriitika.....	16
4.1. Religioonikriitika sisu.....	16
4.2. Religioonikriitika eesmärk.....	19
4.3. Hinnang Marxi religioonikriitikale.....	20
Kokkuvõte.....	23
Kirjandus.....	25

Sissejuhatus

Religioon on viimaste sajandite jooksul olnud mitmete ühiskondlike ja akadeemiliste debattide keskmes. Teoloogias käsitletakse jumalat sageli kui enesestmõistetavat lähtekohta, mille olemasolu ei seata kahtluse alla, vaid püütakse mõtestada ja tõlgendada. Seevastu lähiajaloolist Nõukogude Liidu perioodi nähakse kui aega, mil usuvabadus ja religiooni avalik praktiseerimine oli oluliselt piiratud. Seetõttu tõlgendatakse Nõukogude religioonipoliitikat valdavalt kui ebainimlikku või põhjendamatu nähtust. Samas jääb sageli kõrvale sügavam analüüs religioonikriitika filosoofiliste eelduste ja argumentide kohta, millele tuginedes religioonikriitika sotsialistlikus mõtteviisis kujunes.

Sotsialistlikku filosoofiat arendas ja süstematiseeris kõige järjekindlamal viisil Karl Marx koostöös Friedrich Engelsiga. Marx ja Engels olid eluaegsed mõttekaaslased, kelle ideeline koostöö oli tihe ja vastastikku täiendav. Käesolevas töös keskendun eeskätt Marxi religioonikäsitusele, kasutades Engelsi teoseid Marxi mõtete avamiseks, kontekstualiseerimiseks ja täiendamiseks. Marxi ja Engelsi religioonikäsitused moodustavad sisuliselt ühtse ja teineteist täiendava terviku. Nendevahelised erinevused tulenevad vaid uurimisfookusest – Marx keskendus eeskätt religiooni seosele majanduse ja poliitikaga, Engels aga pakkus süsteemse ülevaate religiooni uurimise teoreetilistest alustest ning käsitles põhjalikumalt religiooni ajaloolist arengut (Zeng ja Zhang 2024: 5). Sellest tulenevalt käsitlen töös Engelsi religiooniteooriat Marxi käsituse paratamatult vajaliku täiendusena.

Marxi arusaam religioonist polnud staatiline, vaid kujunes ja arenes ajas vastavalt ta ajalooalaste teadmiste süvenemisele ning empiiriliste teadmiste laienemisele (Iablokov 2018: 109). Marxi religioonikriitika täielik mõistmine on võimalik vaid kogu tema õpetuse valguses, seetõttu võimaldab terviklik käsitlus adekvaatsemalt analüüsida religiooni rolli Marxi õpetuses.

Alates ülikooliajast kuni surmani on Marx käsitletud religiooni mitmes kirjutises, milles ta esitas järjekindlalt religioonikriitikat. Hiljem, eriti Nõukogude ajal, pandi Marxi religiooniga seonduvaid tekste kokku erinevatesse kogumikutesse. Selle töö aluseks on 1963. aastal välja antud Marxi ja Engelsi kogumik “Religioonist”, mis koondab endas Marxi ja Engelsi eri aegadel kirjutatud tekstikatkendeid. Sekundaarse kirjandusena kasutan Jon Elsteri teost “An Introduction to Karl Marx” (1986), mille eesmärgiks on avada ja selgitada Marxi õpetuse

põhilisi aspekte. Lisaks sellele toetun mitmetele teistele akadeemilistele artiklitele ja filosoofia leksikonile, mille abil asetan Marxi õpetuse laiemasse teoreetilisse konteksti.

Marxi filosoofiast järeldeb, et religioonikriitika aitab vabastada inimesed idealistlikest uskumustest ning seeläbi suunab tähelepanu kannatuste materiaalsele tingimustele – see seisukoht moodustab ühtlasi ka töö keskse teesi. Kuna Marxi religiooniteemalisi tekste on keeruline adekvaatselt tõlgendada, kui neid käsitleda eraldiseisvalt, siis selle bakalaureusetöö juhtivaks eesmärgiks on kontekstualiseerida Marxi argumente religiooni vastu ja uurida, milles täpselt seisneb Karl Marxi religioonikriitika. Oluline on märkida, et käesoleva töö eesmärk pole Marxi seisukohtade kritiseerimine. Marxi religioonikriitikat on ajalooliselt tõlgendatud mitmest erinevast perspektiivist, näiteks liberaalsest ja religioosest. Antud töö lähenemine on inspireeritud marksistlikust mõttetraditsioonist.

Käesolev töö jaguneb neljaks peatükiks. Esimene annab ülevaate Marxi eluloost ja tema põhilistest filosoofilistest lähtekohtadest, millest peamine on Marxi materialistlik maailmakäsitlus, sellest tulenev ajalooline materialism ja dialektiline materialism kui ühiskondliku arengu printsiip. Need aspektid kujutavad endast aluspõhimõtteid, mis läbivad kogu Marxi filosoofilist mõtlemist. Teises peatükis käsitlen religiooni definitsiooni üldisemal tasandil ja rekonstrueerin Marxi religiooni definitsioon tema erinevate tekstide põhjal. Kolmas peatükk toob sisse Marxi ühiskonnaõpetuse, mis on tema religioonikriitika mõistmiseks vältimatu taust. Neljandas peatükis analüüsin Marxi religioonikriitikat, sidudes kogu eelneva taustainfo ühtseks tervikuks ning kirjeldades, kuidas religioon piirab inimeste materiaalse tingimuste adekvaatset teadvustamist.

1. Marxi elulugu ja filosoofiline kujunemine

Karl Heinrich Marx sündis 1818. aastal Saksamaal. Päritolult oli Marxi pere juutlik, kuid diskrimineerimise vältimiseks pöördus pere protestantismi. Peale kooli lõpetamist õppis Marx Bonni ülikoolis ja hiljem Berliini ülikoolis, kus ta kohtus vasakpoolse filosoofide rühmitusega, kes nimetasid ennast “noorhegeliaanideks”. Rühmituse peamine fookus oli religiooni kritiseerimisel, mis peegeldus ka Marxi doktoritöö “Demokritose ja Epikurose natuurfilosoofia erinevus” eessõnas. (Elster 1986: 6)

Peale ülikooli töötas Marx mõnda aega ajakirjanikuna ning hiljem kolis ta Pariisi, kus kohtus Friedrich Engelsiga, kellest sai Marxi eluaegne sõber ja mõttekaaslane. Sellel perioodil hakkas Marx huvituma ka sotsialistlikest ideedest. Oma elu jooksul elas Marx ka Brüsselis, kus ta võttis aktiivselt osa poliitikast, ning Londonis, kus ta hakkas õppima majandust, mis viis kolme “Kapitali” osa kirjutamiseni. (Elster 1986: 6-8)

Karl Marxi filosoofias on tähtsal kohal ta materialistlik arusaam maailmast. Marxi materialism tähendab, et inimeste mõtted ja uskumused ei kujunda ümbritsevat maailma, vaid vastupidi, inimeste materiaalne olemine määrab nende teadvust ja mõtteid (Marx 1904: 11-12). See tähendab, et ideed tekivad materiaalsetest tegevustest ja sotsiaalsetest suhetest. Materialismi järgi eksisteerib maailm objektiivselt. Materiaalne on primaarne ja vaimne ehk ideaalne on sekundaarne. See tähendab, et maailm pole kellegi poolt loodud ja on ajas ja ruumis lõpmatu. (Filosoofia leksikon 1985: 199-200)

Materialismi vastandiks on idealism. Idealism on maailmakäsitus, mis pöörab materialistliku põhjuslikkuse suhte ümber, seades esikohale ideed ja vaimu. Seega, idealism käsitleb materiaalsel maailma nende tuletisena ehk sekundaarsena. Idealism sarnaneb religiooni keskele seisukohale, mille järgi on maailm ajas ja ruumis lõplik ning jumala poolt loodud. (Filosoofia leksikon 1985: 116-117) Marx käsitleb idealismi kui täiesti ümberpööratud reaalsuse käsitust. Marxi ja Engelsi teose “Saksa ideoloogia” (1846) esimese peatüki kohaselt: “Ideede, kujutluste ja teadvuse kujunemine on eelkõige otseselt läbi põimunud inimeste materiaalse tegevusega ja nende materiaalse suhtlemisega, reaalse elu keelega” (Marx ja Engels 1963: 55). Ehk inimeste kujutlused ja mõtlemine on tingitud materiaalsetest asjadest. Marx väidab, et just inimesed on tõelised kujutluste ja ideede loojad ning nende ideede hulka kuulub ka religioon (samas).

Materialismi kõige järjepidevamaks vormiks sai dialektiline materialism (Filosoofia leksikon 1985: 199-200). Dialektilise materialismi rajasid Marx ja Engels ning hiljem arendasid seda edasi Lenin ja teised marksistid. Dialektika (kr. *dialektike*) on teadus looduse, ühiskonna ja mõtlemise arengu kõige üldisematest seadustest. Vana-Kreekas tähendas dialektika oskust argumenteerida küsimuste ja vastuste abil ning oskust mõisteid klassifitseerida ehk neid liikideks jaotada. Hiljem arendas Platon välja dialektika mõiste, mille kohaselt olemine (olev) sisaldab vastuolu – see on ühtsus ja paljusus, igavene ja ajutine, muutumatu ja muutuv. Kuid Marxi filosoofia kontekstis on tähtsaim arusaam dialektikast tulnud Hegelilt. Hegel kujutas kogu looduslikku ja ajaloolist maailma pidevalt liikuvana, muutuvana ning üritas leida selle liikumise sisemist seost. Hegeli dialektika tähendab ühe määratluse üleminekut teiseks vastuolude kaudu. Selle õpetuse kohaselt jõuab kõik paratamatult iseenese eitamiseni ning selle eitamise ehk konflikti käigus muutumiseni. (Filosoofia leksikon 1985: 52-53) Näiteks inimese esialgne arusaam millestki satub vastuollu empiirilise kogemusega, mille järel kujuneb uus, arenenud arusaam.

Marx ja Engels heitsid kõrvale Hegeli filosoofia idealistliku sisu ja rajasid oma dialektika materialistlikule arusaamale. Materialistlik dialektika on õpetus, mis käsitleb mõtlemist ja tunnetust tekkiva ja arenevana, sest eksisteerivad asjad ja nähtused on need, milleks nad on saanud arenemise protsessi käigus. Asjades peitub ka nende tulevik ehk see, milleks nad edaspidi saavad (Filosoofia leksikon 1985: 52-53). Kõik areneb läbi vastuolude ja konfliktide. Selle näiteks on kapitalistlikus ühiskonnas kodanlased, kes tahavad maksimaalset kasumit teenida ja töölised, kes tahavad paremat palka ja elu – see on sisemine konflikt, mis peaks arenema uueks nähtuseks.

Marxi filosoofias on keskseks mõisteks ka “ajalooline materialism”. Vastavalt Engelsi teosele “Sotsialismi arenemine utoopiast teaduseks” (1880) on ajalooline materialism selline ajaloo käsitlus, mis “näeb kõigi tähtsamate ajaloosündmuste algpõhjust ja ostustavat liikumispanevat jõudu ühiskonna majanduslikus arenemises, tootmis- ja vahetusviisis toimuvates muutustes, sellest tulenevas ühiskonna lõhenemises erinevateks klassideks ja nende klasside omavahelises võitluses” (Marx ja Engels 1963: 215). See tähendab, et igasugust ajaloonähtust saab vaadelda kui majandusest tulenevat – sõjad, kriisid, linnastumised ja globaliseerumine on kõik nähtused, mis kujunevad majanduse mõjul. Marx vaatleb ka religiooni ajaloolise materialismi perspektiivist.

2. Religiooni definitsioon

2.1. Üldine religiooni definitsioon ja Marxi mõjutajad

Religiooni definitsioon sõltub valdkonnast, mille alt religioonile läheneda. Sotsioloogias defineeritakse religioon laialt selleks, et definitsiooni alla saaksid kuuluda kõik maailma religioossed nähtused. Sotsioloogias vaadeldakse religiooni kui maailmavaadete, institutsioonide, struktuuride, rituaalide ja õpetuste kogumit (Fedorenko 2014 :153). Seda üldist sotsioloogilist arusaama religioonist kasutas oma definitsioonis ka Prantsuse sotsioloog David Emile Durkheim. Durkheimi definitsiooni järgi on religioon ühtne uskumuste ja tavade süsteem, mis on seotud sakraalsete asjadega ning ühendab oma järgijad üheks moraalseks kogukonnaks, mida nimetatakse kirikuks (Durkheim 1995: 44). Teoloogia aga vaatleb religiooni seestpoolt, teoloogide jaoks on religiooni tähtsaimaks tunnuseks side jumala ja inimese vahel. Teoloogias on see side tõeliselt tekkinud tänu jumala lahkusele ja ilmutusele. (Fedorenko 2014 :153) Teoloogias käsitletakse jumalat kui kogu oleva loojat ja valitsejat.

Marxi religiooni definitsioon toetub suuresti tema arusaamale Hegeli ja Ludwig Feuerbachi religioonikäsitusest (Iablokov 2018: 109). Hegel avaldas Marxi religioonimõistmisele eelkõige metodoloogilist mõju, Marx laenas Hegelilt dialektika ja võõrandumise mõisted, kuid kujundas neid ümber vastavalt oma filosoofilistele lähtekohtadele. Hegeli filosoofias on jumal mõistetud absoluutse olemise vormina, mis avaldub inimese mõistuses. Võõrandumine kui oma olemuse projitseerimine jumalale on abivahend, et absoluutset vaimu paremini mõista. Marx aga eitab sellist idealismi ja toob religiooni analüüsi üle materiaalsesse maailma. (Iablokov 2018: 109-113) Feuerbach tugines oma religioonikäsituses samuti osaliselt Hegelile, kuid pööras Hegeli lähtekoha ümber. Kui Hegeli järgi on inimese teadmine jumalast ühtlasi jumala teadmine iseendast, siis Feuerbachil kehtib vastupidine loomuliku mõistuse seisukoht – inimese teadmine jumalast on inimese teadmine iseendast (Feuerbach 2016: 26, joonealune märkus). Feuerbach muutis ka Hegeli võõrandumise mõistet, käsitledes seda inimõistuse eksitusena. Karl Marx lähtub olulisel määral just Feuerbachi seisukohast, arendades seda edasi ja sidudes seda materiaalsete ühiskondlike tingimustega. Võõrandumist käsitles Feuerbach oma 1841. aastal ilmunud teoses “Kristluse olemus”. Järgnevalt vaatlen, kuidas käsitles religiooni Ludwig Feuerbach ning hiljem ka Marx ise.

2.2. Feuerbachi “Kristluse olemus”

Feuerbachi käsitluses väljendab inimese suhe objektiga tegelikult tema suhet oma enda olemusega. Feuerbach võtab aluseks seisukoha, et inimesest teeb inimese teadvus, mis erinevalt loomast on suunatud nii iseendale kui ka teisele (Feuerbach 2016: 13-14). Seega on inimene olend, kes suudab oma olemuse üle reflekteerida ja sellest teadlik olla. Feuerbach määratleb inimest kolme põhijõu – mõistus-, armastus- ja tahtejõu – kaudu ning need jõud on ühtlasi absoluutsed olemustäiused (Feuerbach 2016: 15). Need jõud realiseeruvad üksnes väliste objektidega suhestudes, mistõttu inimene eksisteerib alati suhtes millegi teisega. Feuerbach on meelel, et “inimene ei ole midagi ilma esemeta”, mis tähendab, et me vajame esemeid, objekte enda ümber, et nendega suhestuda (Feuerbach 2016: 17). Nimelt suhestudes objektiga, suhestume me tegelikult iseenda olemusega. Selle näiteks on Maa suhe Päikesega – suhestudes Päikesega, suhestub Maa tegelikult enda ja Päikese distantsiga ja konkreetse valguse hulgaga, Maa suhestub sellega, mis teeb Maast Maa. (samas) Nii ka inimese suhe objektiga on inimese suhe iseendaga.

Oma arutluskäigus toob Feuerbach välja, et see suhe kehtib ka inimese ja religiooni puhul. Kuna jumal on vaimne, mitte füüsiline, saab ta eksisteerida ainult nõnda nagu ta inimestele paistab, ning inimestele ta paistab inimliku olendina. Inimene saab mõelda jumalast ainult inimlike predikaatide kaudu, näiteks jumal on tark, hea ja armastav (Feuerbach 2016: 30). Inimene kipub ka uskuma, et jumal on subjekt ja eksisteeriv olend, kuna inimene ise kogeb maailma eksisteeriva subjektina. Lisaks on kristlik jumal moraalne seadusandja, inimeste isa, õiglane, armulik ja halastav, kuid tegelikkuses on need läbinisti inimlikud määratlused. (Feuerbach 2016: 33-34) Siit tuleneb kuuluis lause: “Jumala teadvus on inimese eneseteadvus, teadmine jumalast inimese eneseteadmise” (Feuerbach 2016: 26). Omistades jumalale predikaate, suhestub inimene omadustega, mis on tegelikult omased talle endale.

Probleem tekib siis, kui inimene hakkab endas eitama seda, mida ta omistab jumalale (Feuerbach 2016: 37). Sellisel viisil distantseerub inimene oma enda olemusest. Religioon tihti eitab seda, et headus ja muud positiivsed predikaadid võivad iseloomustada inimest ennast, vastavalt religiooni õpetusele on inimene pigem patune ja rikutud (samas). Feuerbachi kohaselt seisneb religiooni eripära selles, et religioosne inimene ei tunnista asjaolu, et tema teadvus jumalast kujutab endast tegelikult tema enda olemuse eneseteadvust (Feuerbach 2016: 27). Religioonis suunab inimene oma olemuse endast välja, niiviisi ta võõrandub

enesest, isoleerib enda olemuse (Feuerbach 2016: 41). Religioosne inimene ei mõista seda, et kõik need head omadused, mida ta jumalale omistab, eksisteerivad temas endas.

2.3. Religiooni definitisioon Marxil

Feuerbachi mõju Marxile on märgatav paljudes tema kirjutistes. Alustades Marxi eessõnast doktoriväitekirjale (mis sai kaitstud samal aastal, kui ilmus “Kristluse olemus”), milles Marx väitis, et filosoofia jumalakäsituse kohaselt ei tohi inimese eneseteadvuse kõrval muid jumalusi olla (Marx ja Engels 1963: 12). Ning ka “Hegeli õigusfilosoofia kriitika. Sissejuhatuses” (1844) väljendas Marx seisukohta, et inimesed, kes otsivad “taeva fantastilisest tegelikkusest mingit üleinimlikku olevust” leiavad taevast vaid “iseenda peegelduse” (Marx ja Engels 1963: 31). Seega võib tõsikindlalt väita, et Marx võttis Feuerbachi jumalakäsituse üle, küll aga osaliste muudatustega.

“Teesides Feuerbachi kohta” (1845) väljendas Marx mõningat kriitikat Feuerbachi “Kristluse olemusele”, millest kõige tähtsam on see, et Feuerbach käsitleb inimese olemust kui täielikku abstraktsust, materiaalsest maailmast isoleeritud nähtust (Marx ja Engels 1963: 53). Marxi järgi on inimese olemus ühiskondlike suhete summaarne tervik, mis pole abstraheritud ajaloost, vaid on ühiskondlik produkt (Marx ja Engels 1963: 53-54). Seda mõtet arendas Marx koos Engelsiga edasi teoses “Püha perekond” (1844). Nende käsitluse kohaselt ei ole inimene määratletud abstraktse olemuse kaudu, vaid on kujundatud konkreetsete keskkonnatingimuste mõjul. Inimesed sünnivad maailma võrdselt headena ning inimesi hakkavad aistingute ja kogemuste kaudu muutma ja kujundama välised asjaolud (Marx ja Engels 1963: 50). Seega kujundavad inimese olemust materiaalsed tingimused.

Oluline on märkida, et võõrandumine on Marxi käsitluses rangelt negatiivne mõiste, mis ei piirdu religioosse tasandiga, vaid hõlmab ka ühiskondlikke suhteid. Majanduses on töölise töö temast võõrandatud, kuna kapitalist omastab töö tulemused, muutes töö töölise jaoks võõraks ja temast sõltumatuks. Sarnane võõrandumine ilmneb ka poliitikas, kus inimene on võõrandatud riigist, sest riik ei teeni tema tegelikke huve, vaid eksisteerib inimesest eraldiseisva institutsioonina. Nagu eelnevalt mainitud, seisneb religioonis võõrandumine selles, et inimene asetab oma olemuse endast väljapoole, loovutades jumalale enda iseseisvuse. Marxi jaoks on keskne ülesanne võõrandumist ületada, mis tähendab inimese

tagasiviimist tema tegeliku ehk sotsiaalse olemuse juurde. Seda seisukohta arendas Marx 1844. aastal valminud teoses “Majandusteaduslikud ja filosoofilised käsikirjad”. (Marx, Engels, Lenin 1983: 9-10)

Marxi käsitlemise juurde liikudes on selge, religioon on inimeste poolt loodud nähtus. Marx küll tunnistas mõistust reaalsena, kuid mitte iseseisva, materiaalistest tingimustest sõltumatu nähtusena, Marxi järgi “mõistust ei saa eraldada materias, mis mõtleb” (Marx ja Engels 1963: 48). Jumala mõiste kuulub aga üksnes mõistuse valdkonda ega oma materiat. Sellest tulenevalt, kuna Marx käsitles reaalsust eeskätt materiaalselt kogetavana ning jumalat pole võimalik tajuda samal viisil kui materiaalselt, ei saa me omada teadmisi jumala olemasolu kohta (Marx ja Engels 1963: 48). Täpsemalt, kuna jumal ei kuulu materiaalsesse reaalsusesse, ei saa ta olla midagi iseseisvalt olemasolevat, vaid on inimeste loodud kujutis. Marx oli arvamisel, et religioon on inimeste poolt loodud, mida rõhutavad kõige paremini “Hegeli õigusfilosoofia kriitika. Sissejuhatus” read: “inimene loob religiooni, religioon ei loo inimest” (Marx ja Engels 1963: 31). See aspekt toob sisse tugeva kontrasti Marxi materialismi ja teoloogia vahel, mille lähtepunktiks on arusaam sellest, et jumal on kõige olemasoleva alge.

Lisaks kujuneb religioon Marxi käsitleluses materiaalistest tingimuste mõjul. Seda seisukohta illustreerib tema ja Engelsi 1853. aasta kirjavahetus. Väidet, et religioon tuleneb materiaalistest tingimustest, saab näitlikustada erinevate kultuuride kaudu. Juudi pühakirja võib käsitleda kui tekstikogumit, mis peegeldab muistse Lähis-Ida ühiskondade tavasid ja eluolu (Marx ja Engels 1963: 89). Samuti võib India religioosetes toitumisreeglites näha seoseid konkreetsete keskkondlike ja majanduslike tingimustega, kus ressursside nappus ja rändav eluviis mõjutasid toitumiskombeid (Marx ja Engels 1963: 91). Sellest järeldub, et religiooside kombeid saab käsitleda materiaalistest tingimuste, inimtegevuse ja keskkonna mõjul kujuneva nähtusena. Kui religioosid kumbeid kujunevad nende tingimuste mõjul, siis mõjutavad samad tingimused ka religiooni kui tervikliku süsteemi kujunemist. Järelikult ei ole religioon iseseisvalt tekkiv nähtus, vaid kujutab endast laiemalt materiaalistest tingimuste peegeldust. Järgnevalt kirjeldan, kuidas Engels käsitles religiooni tekkimist.

Engelsi järgi esindab jumal seda jõudu, mis on inimeste jaoks seletamatu. Siiani ei eksisteeri ühte kõigi teadlaste poolt aktsepteeritud teooriat selle kohta, kuidas religioon tekkis. Omapoolse teooria pakkus Engels välja “Anti Dühringis” (1878). Engelsi järgi valitsesid inimese üle algselt looduseadused, mis tundusid inimestele fantastilised ja seletamatud.

Kuna loodusjõud tundusid üleloomulikud, omistati neile jumalikkus. Hiljem hakkasid ühiskondades arenema keerukad sotsiaalsed ja majanduslikud suhted, mis tundusid inimestele sama fantastilised ja seletamatud nagu kunagi oli loodus, ehk sotsiaalsed normid ja seadused esinesid väliste ja üleloomulike jõududena, kuna tavainimene ei suutnud neid kontrollida. Sellisel viisil hakkas jumala kujutis peegeldama mitte ainult loodust, vaid ka ajalugu ja ühiskondlikke suhteid. Engelsi teooria kohaselt taandus hilisemas religiooni arenguastmes jumalate paljusus üheks kõikvõimsaks jumalaks. Kuid tegelikkuses oli see jumal vaid üldistatud abstraktne inimese kujutis. Jumal sai küll oma kuju muuta, kuid ta jäi alati peegeldama ainult neid jõude, mis olid inimese jaoks seletamatud. Jumal toimib seega kui inimeste emotsionaalse suhestumise vorm nende üle valitsevate võõraste jõududega, olgu selleks loodus või ühiskond. (Marx, Engels, Lenin 1983: 4)

Ajalehe “Kölnische Zeitung” nr. 179 juhtkirjas (1842) kirjutab Marx, et religioon tugineb tõe otsimisel usule ja emotsioonidele, käsitledes tõe uskumuste ja tunnete kaudu. Antud juhtkirjas vastandas Marx religioonile filosoofiat, et tuua välja, milles seisnevad religiooni kui tõe otsimise raamistiku vead. Marxi hinnangul filosoofia erineb religioonist oma ratsionaalse ja kriitilise lähenemise poolest, tuginedes konkreetsetele meetoditele ja mõistusele, samas kui religioon tugineb selles küsimuses vaid usule, tunnetele ja religioossele autoriteedile. Filosoofias kontrollivad inimesed järgi oma kahtluseid ja arutlevad järeldades, religioonis inimesed toetuvad usule. Sellises kontekstis peaks filosoofia uurima, mis on tõe seoses inimeste tegeliku, materiaalse eluga. (Marx ja Engels 1963: 20, 25-26) Religioon ei taotle tõe ratsionaalse analüüsi kaudu, seega Marxi hinnangul ei paku adekvaatset arusaama materiaalsest tegelikkusest.

Religioon kujutab endast moonutatud ehk pahupidist tegelikkuse peegeldust. Kuna religioon pöörab Marxi järgi ümber tegelikku, materialistliku põhjuslikkuse suhet, seades algeks jumala, siis nimetab Marx religiooni “pahupidiseks maailmakäsituseks” (Marx ja Engels 1963: 31). Selle asemel, et kirjeldada maailma materiaalsetele tingimustele tuginedes, toetub religioon jumalikule autoriteedile kui idee ning käsitleb maailma selle idee tuletisena. “Hegeli õigusfilosoofia kriitika. Sissejuhatuses” sõnastab Marx oma religioonikäsituse kõige puhtamal kujul:

Religioon on selle maailma üldine teooria, tema entsüklopeediline kompendium, tema loogika populaarses vormis, tema spiritualistlik auküsimus, tema entusiasm, tema moraalne sanktsioon, tema pidulik täiendus, tema üldine trööstimise ja õigustamise alus. Religioon on inimese olemuse fantastiline teostus.

(Marx ja Engels 1963: 31)

See tähendab, et religioon annab üldise seletuse maailmale – kuidas maailm tekkis ja miks asjad juhtuvad. Religioon koondab kõik teadmised ühte süsteemi, mis esitab tegelikult keerulisi seoseid lihtsas, arusaadavas ja populaarses vormis müütide ning õpetuste kaudu. Religioon pakub inimestele lootust, tähendust ja entusiasmi ning annab eetilisi ettekirjutusi kinnitades neid jumaliku autoriteediga. Religiooni siseselt mõistab inimene oma olemust jumala kujul.

Marxi religiooni definitsioon koosneb mitmest aspektist. Esiteks, religioon toimib enesevõõrandumismehhanismina, kuna inimene viib oma olemuse endast välja ja projitseerib selle jumalasse, eitades endas kõike head, mis jumalale kuulub. Teiseks, see inimese olemus, mida ta endast välja viib, on ühiskondlike protsesside summaarne tervik, mitte abstraktne nähtus. Kolmandaks, kuna jumal on vaid vaimne konstruktsioon, sest tal puudub materiaalses maailmas vaste, peab ta olema inimese mõistuse poolt loodud nähtus, mis omakorda viitab sellele, et religioon kui selline on inimeste poolt loodud. Neljandaks tekkis religioon tänu sellele, et inimestel puudus piisav teadmine maailmas esinevate nähtuste kohta, seega nendele nähtustele omistati jumalikku jõudu. Ühtlasi iseloomustab Marxi hinnangul religiooni tõe otsimine, mida üritatakse saavutada tunnetusele, mitte teaduslikele meetoditele tuginedes. Ning kuna religioon seletab maailmas toimuvat läbi jumala autoriteedi, keerates ümber materialistliku põhjuslikkuse suhte, nimetab Marx religiooni pahupidiseks maailmakäsitluseks. Nendest aspektidest koosneb Marxi religiooni definitsioon, kuid religioonikriitikani jõudmiseks on esmalt vaja käsitleda Marxi ühiskonnaõpetust, millele keskendun järgmises peatükis.

3. Marxi ühiskonnaõpetus

Marxi religioonikriitika mõistmine eeldab tema ühiskonnaõpetuse tundmist. Marxi religioonikäsitust ei saa eraldada tema laiemast sotsiaal-majanduslikust õpetusest. Marxi religioonikriitika taustaks on kapitalismi kriitika ning arusaam dialektilisest arengust, mis suunab ühiskonda arenema kommunistliku korra suunas. Järgnevalt esitan Marxi ühiskonna õpetust üldistatud kujul, tuginedes sekundaarsele akadeemilisele kirjandusele.

Marxi järgi on ühiskonna eksisteerimise ja jätkusuutlikkuse tingimuseks materiaalsete hüvede tootmine. Tootmine esineb alati ühiskondlikus vormis ehk inimesed ei tooda hüvesi ainult iseenda jaoks, vaid ka teiste jaoks ning need hüved jaotuvad ühiskonnas teatud reeglite ja suhete kaudu. Seda ühiskondlikku vormi, milles toimub hüvede tootmine ja jaotamine, nimetatakse sotsiaal-majanduslikuks suhete süsteemiks. On olemas mitut tüüpi sotsiaal-majanduslike suhteid ehk tootmine toimub erinevates ühiskondlikes vormides. Peamisteks sotsiaal-majanduslikeks vormideks on peetud orjanduslikku, feodaalset ja kapitalistliku tootmisviisi. Ühtlasi on need sotsiaal-majanduslikud süsteemid tegelikult ka ühiskonna arenguetapid, kuna majanduslike suhete vaheldumine on ilmtingimata seotud tootmisjõu arenguga. (Semenov 1998: 191-192) Uued tootmissuhted kujunevad välja siis, kui olemasolevad tootmissuhted ei ole enam tootlike jõudude edasise arengu seisukohalt optimaalsed (Elster 1986: 141). See arusaam aga lähtub materialistliku dialektika põhimõttest. Marxi ja Engelsi väljatöötatud ühiskonna arengu kontseptsiooni kohaselt on ühiskondliku arengu ahelas järgmiseks sammuks peale kapitalismi esialgu sotsialistlik ning hiljem kommunistlik sotsiaal-majanduslik suhete vorm (Semenov 1998: 194). Kapitalismi saab iseloomustada sellise majandusliku suhtega, kus tootmisvahendid on kapitalistide eraomand ning tootmine toimub läbi palgatöö, lisaks on tootmise eesmärgiks kapitalistide rikastumine (Filosoofia leksikon 1985: 139). Marx defineeris kapitalismi kui kodanlaste ehk ühiskonnaklasside ahelas kõrgel asetseva klassi kasumi teenimise vahendit (Elster 1986: 143). Kommunismi puhul kuuluvad tootmisvahendid ühisesse omandisse ning tootmine ei toimu palgatöö alusel, vaid tootmissuhted põhinevad kollektiivsel koostööl, kus tootmise eesmärk on ühiskondlike vajaduste rahuldamine, mitte kasumi teenimine (Filosoofia leksikon 1985: 288). Järgnevalt vaatlen, kuidas sotsiaal-majanduslikud süsteemid määratlevad ühiskonna klasse ja klassidevahelisi suhteid.

Ühiskonnaklass on ühiste huvide organiseeritud grupp. Klassid erinevad üksteisest neile ühiskondlikus tootmissüsteemis kuuluva koha poolest, mis on omakorda määratletud nende suhtest tootmisvahenditesse (Filosoofia leksikon 1985: 145). Kapitalistlikus ühiskonnas on klassideks tööstuskapitalistid, finantskapitalistid, maaomanikud, talupojad, väikekodanlased ja palgatöölised. Marxi käsitus ei eristu klassid niivõrd sissetuleku suuruse või tegevusala, vaid töö tegevusala konteksti alusel. (Elster 1986: 124) Kui Marxi kirjeldatud kuut klassi üldistada, siis võib neist välja tuua kaks peamist klassi – töölisklass ja kapitalistid. Töölisklassi kuuluvad inimesed, kes müüvad oma tööjõudu, kapitalistide klassi kuuluvad need, kes seda tööjõudu ostavad (Elster 1986: 126). Kuid oluline kontekst selle juures on see, et töölisklassi ei kuulu isikud, kes müüvad oma tööjõudu vabatahtlikult või meelelahutuslikel põhjustel, vaid need, kes on majanduslikest ja sotsiaalsetest tingimustest tulenevalt sunnitud oma tööjõudu müüma (Elster 1986: 126). Marx käsitles tööjõu müümist ekspluateerimisena. Järgnevalt vaatlen, miks ta seda nii tõlgendas.

Marxi õpetuse kohaselt esineb ekspluateerimine siis, kui palgatööline panustab tootmisprotsessi rohkem tööjõudu, kui on vajalik tema enda eluvahendite tootmiseks. Ekspluateerija on seevastu inimene, kes töötab vähem kui on vaja, et hoida ülal oma tarbimist, ning kes omastab osa teiste tehtud tööst liigkasumi näol. Kapitalistlikus ühiskonnas on palgatööliste seas levinud aramus, et kuna neile makstakse nende tehtud töö eest tunnitasu, siis ekspluateerimist ei esine. (Elster 1986: 80) Marx aga näeb seda suhet nõnda, et töolistel puudub maa, mida harida, kapital, mis võimaldaks alustada ettevõtlust ning ka ettevõtlusoskused, mis veenaksid panka neile laenu andma. Sellisel juhul alternatiiv palgatööle on nälgimine, kerjamine ja varastamine, mis on lahendused, mida ükski inimene vabatahtlikult ei sooviks. Seega on palgatöö ainuke tõsiseltvõetav võimalus, mitte vabatahtlik valik ehk tegelikkuses valikuillusioon. (Elster 1986: 82) Sellises sundolukorras palgatööline on sunnitud oma tööjõudu müüma ning ekspluateerija teenib tema töö arvelt liigkasumit.

Selles süsteemis mängib rolli ka riik. Riigi ja riigikorra üleminekut käsitles Marx paljudes teostes, kuid hetkel keskendun “Gotha programmi kriitika” (1875) neljandale peatükile. Marxi järgi, vaatamata riikide paljususele ja riigivormide erinevusele, ühendab neid kõiki asjaolu, et nad on kodanlaste ühiskonnad, olles üksnes erinevates kapitalistlikes arengujärgkudes (Marx 2021: 25). Küsimuseks on see, mis moodi riiki ümber korraldada nõnda, et see põhineks kommunistlikul vormil. Marxi teooria järgi on kapitalistliku ja kommunistliku riigikorra vahel revolutsiooni periood, mida iseloomustab tööliste diktatuur

(sammas). “Hegeli õigusfilsoofia kriitika. Sissejuhatuses” sõnas Marx, et revolutsioon tekib vajadusel, kuid hetkel ühiskond selleks vajadust ei näe (Marx ja Engels 1963: 39). Üheks suureks põhjuseks, miks ühiskond ei näe vajadust revolutsiooniks on religioon ja selle mõju inimteadvusele. Järgmises peatükis naasen Marxi religioonikriitika juurde.

4. Marxi religioonikriitika

4.1. Religioonikriitika sisu

Marxi õpetuse kohaselt on töölisklassi olukord kapitalistlikus ühiskonnas vilets ja ebainimlik. Sellise viletsa elu vastu tuleb võidelda ning tingimuseks, et võitlus ekspluateerimise vastu saaks alata, on töölisklassi klassiteadvuse teke. Kuigi Marx ise ei anna ühtset ja selget klassiteadvuse definitsiooni, võib siiski Marxi järgi klassiteadvust defineerida kui ühe klassi teadlikkust oma ühisest olukorrast ja huvidest (Elster 1986: 129). Kuid töölisklass ei mõista oma ühist olukorda ja seda põhjusel, et sotsiaal-majanduslikud süsteemid kujundavad inimeste soove, teadvust ja vabadust ning sellega mõjutavad ka inimese tegusid – seda asjaolu kirjeldasid Marx ja Engels “Saksa ideoloogias” (Marx ja Engels 1963: 56). See tähendab, et majanduslike suhete süsteem on objektiivne ühiskondlike ideede allikas. “Kommunistliku partei manifestis” (1848) rõhutasid Marx ja Engels, et koos elutingimustega ja ühiskondlike sidemetega muutuvad ka inimeste kujutlused, vaated ja mõttemustrid ning ühesõnaga muutub inimeste teadvus (Marx ja Engels 1963: 66). Mis enam, iga sotsiaal-majandusliku süsteemi valitsevad ideed ühiskonnas on tegelikult valitseva klassi ideed (samas). Kapitalistliku ühiskonna kontekstis tähendab see seda, et kodanlased arendavad ühiskonnas ideid, mis teenivad nende huve, mõjutades mitte üksnes tööliste soove, vaid ka nende teadvust. Üheks selliseks ideeliseks mõjutusvahendiks valitseva klassi käes on religioon.

Lühikese ekskursina on siinkohal vajalik selgitada, et mitmed teadlased on märganud seost rahva religioossuse ja kapitalismi arengu vahel. Seda, kuidas religioon soodustab kapitalismi püsimist ja arengut, kirjeldas sotsioloog ja filosoof Max Weber oma teoses “Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim” (1905). Weber sai nii Marxilt kui ka Engelsilt selgeid mõjutusi. Oma teost alustas Weber tähelepanekust selle kohta, et Saksamaa majanduslikult kõige arenenumad piirkonnad pöördusid 16. sajandil protestantismi (Weber 2007: 37). Weber vaatles oma teoses lähemalt kalvinismi, mis on üks protestantismi harudest. Kalvinismi omapäraks on predestinatsioon ehk arusaam sellest, et inimese koht taevast on juba ette määratud (Weber 2007: 84). Selle idee kohaselt jumal on enne maailma loomist valinud välja isikud, kes on määratud taevasse ja kes mitte, seega inimesel puudub võimalus muuta oma saatust ehk seda, kas nad pääsevad taevasse või langevad hukatusse (Weber 2007: 85-87). Inimeste jaoks oli oluline teada saada, kas nad on jumala poolt taevasse valitud ning

vahendiks, et sellest teada saada, on tööalane majanduslik edu (Weber 2007: 91-93). Kalvinismi kohaselt näitab jumal valitud inimestele ette tee, kuidas nad saaksid rohkem kasu teenida (Weber 2007: 132). Tänu sellisele mõtteviisile hakkasid inimesed Saksamaal üha enam tegelema investeerimise ja majandusliku tegevuse laiendamisega, mis toetas kapitalismi arengut. Nõnda näitas Max Weber, kuidas kalvinistlik ettemääratuse õpetus suunas inimesi otsima kinnitust oma pääsemisele majandusliku edu kaudu, mis omakorda soodustas kapitalismi arengut.

Kalvinistlik lähenemine majandusele mitte ainult ei soodusta kapitalismis arengut, vaid ka loob inimestele vale arusaama majandussuhetest. Engels märkas teoses “Sotsialismi arenemine utopiast teaduseks”, et kalvinistlik õpetus vastas suurepäraselt kodanlaste nõudmisele. Engelsi seisukohalt seletab kalvinistlik ettemääratuse õpetus majandussuhteid, sealhulgas üksikisikute rahalist edu või vaesust, kaubanduse ja konkurentsi olemasolust sõltumatult ehk jumala kaudu, mis on nii üksikisikust kui ka ühiskonnast sõltumatu jõud (Marx ja Engels 1963: 216-217). Ehk kalvinismi kohaselt esinevad kõik majanduslikud nähtused maailmas puhtalt jumala tahte tõttu ning inimene saab jumala tahet vaid vastu võtta. See on aga idealistlik maailmakäsitus, mis on täielik vastand Marxi materialismile, mille kohaselt just materiaalsed tootmisjõud ja suhted mõjutavad majandust. Sellisel viisil soodustab religioon kapitalismi arengut ning tekitab idealistlikke uskumusi, luues inimestele illusiooni sellest, kuidas majandus toimib.

Kuid kapitalism pole ainus sotsiaal-majanduslik süsteem, mis kasutab religiooni kui vahendit oma huvide teenimiseks. Ajalehe “Rheinischer Beobachter”i kommunism” (1878) katkendis kirjeldas Marx asjaolu, et ristiusu sotsiaalsed printsiibid õigustasid antiikaja orjapidamist. Täpsemalt, et ristiusu sotsiaalsed printsiibid õigustavad kurjust maailmas sellega, et jumal saadab kannatusi pattude lunastamiseks (Marx ja Engels 1963: 62). Seega ka orjusega ei saa midagi ette võtta, kui see on jumala tahte projektsioon maailmas. Engels kirjeldas sama olukorda Rooma ajal teoses “Bruno Bauer ja algkristlus” (1882). Engelsi järgi iseloomustas Rooma impeeriumi tugev sotsiaalne ebavõrdsus, kus ühiskond jagunes rikasteks, suurmaamanikeks ja kõige suuremaks inimrühmaks – orjadeks. Pidevad sõjad ja ebainimlikud tingimused põhjustasid pidevat kannatust. Sellise olukorra moraalseks toeks oli idealistlik veendumus, et kuigi materiaalselt sellest ei pääse, saab loota vaimsele pääsemisele. (Marx ja Engels 1963: 145-147) Pääsemise ja lunastuse tingimuseks oli aga tunnistamine, et iga inimene on omajagu süüdi üldises õnnetuses (Marx ja Engels 1963: 149). Sellisel viisil

toimib religioon idealistliku mehhanismina, mis õigustab ja normaliseerib ebaõiglast ühiskonnakorda ning sotsiaalset ebavõrdsust.

Religioon varjab tegelikke sotsiaalseid probleeme, pakkudes inimestele lohutust, selle asemel, et tõelist olukorda kirjeldada. Marx kirjeldas seda, kuidas valitsevad klassid saavad kohelda töötajaid ebaõiglaselt – nende üle valitseda, neid juhtida, eksploateerida ja isegi omada, ning inimesed peavad seda kõike õigeks, sest nad mõistavad seda kui taevaarmu (Marx ja Engels 1963: 33). Religioonis põhejndatakse inimeste eluolu viletsust jumalike printsiipidega. “Hegeli õigusfilsoofia kriitika. Sissejuhatuses” sõnab Marx:

*Religiosne viletsus on ühtaegu tegeliku viletsuse väljendus ning protsess selle tegeliku viletsuse vastu. Religioon on rõhutud olendi ohe, süd ametu maailma süda, just nagu ta on vaimulagedate olude vaim. **Religioon on oopium rahvale.***

(Marx ja Engels 1963: 31)

Kommenteerides seda Marxi ütlust, kirjutas Lenin, et sellele inimesele, kes terve elu töötab ning elab pidevas hädas, õpetab religioon alandlikkust, tagasihoidlikkust ja kannatlikkust, lohutades inimest taevase paradiisiga (Marx, Engels, Lenin 1983: 12). Sellisel viisil esineb religioon oopiumina, mis vaigistab kannatusi siinpoelses elus, lubades taevast paradiisi peale surma.

Religioon piirab klassiteadvuse kujunemist, kuna see soodustab inimese enesevõõrandumist. Religiooni mõju all võõrandub inimene oma eneseteadvusest, mis takistab tema võimet mõista oma sotsiaalset positsiooni. Nagu Feuerbach on kirjutanud ja Marx temaga nõustub – inimene projeteerib oma olemuse endast väljapoole, võõrandudes seeläbi enesest. Selles kontekstis rõhutab Marx, et inimese kõrgeimaks jumaluseks peaks olema inimese eneseteadvus (Marx ja Engels 1963: 11). Alles eneseteadvuse saavutamise kaudu saab inimene hakata mõistma ühiskondlikku olukorda ja oma positsiooni selles ühiskonnas.

Filosoofid, kes on enne Marxi religiooniga tegelenud, on tema meelest teinud vaid osa tööst. Ka Feuerbach tegi Marxi meelest tähtsa töö – ta viis inimeste väljamõeldud religioosse maailma tegelikkude, materiaalsesse maailma tagasi, kuid Feuerbach jäi passiivse peegelduse tasandile (Marx ja Engels 1963: 53). Nagu kõik teisedki filosoofid, üritas Feuerbach maailma tõlgendada, kuid Marxi meelest tuleb maailma mitte ainult tõlgendada, vaid ka muuta (Marx

ja Engels 1963: 54). Inimene pole vaid ühiskondlike olude produkt, vaid inimene ise ka muudab neid olusi (Marx 1963: 52). Kapitalistlikus ühiskonnas on olude muutjateks kapitalistid, kuid nendeks peavad saama töölised.

4.2. Religioonikriitika eesmärk

Religioonikriitika ülesandeks on vabastada inimene illusioonidest ja kujundada inimese eneseteadvust. “Hegeli õigusfilosoofia kriitika. Sissejuhatuses” sõnas Marx, et religiooni kriitika on kogu ülejäänud kriitika eelduseks (Marx ja Engels 1963: 31). See tähendab, et enne, kui saab kriitiliselt analüüsida ühiskonda, tuleb mõista, kuidas religioon mõjub inimese mõtlemisele ja teadvusele. Selle kriitika aluseks on Marxi järgi paratamatu asjaolu, et inimene loob religiooni, mitte et religioon loob inimest (samas). Kusjuures, kriitika pole eesmärk iseeneses – kriitika ülesandeks on paljastamine (Marx ja Engels 1963: 33). Ehk kriitika aitab paljastada ühiskondlike nähtuste taga olevaid tegelikke põhjuseid. Selles süsteemis on Marxi meelest kriitika ülesandeks paljastada endast võõrandumist ehk tunnistada, et kõik jumalale kuuluvad omadused kuuluvad inimesele endale (Marx ja Engels 1963: 32).

Religioonikriitika on suunatud kapitalismi õigustavatele tingimustele. Marx väidab, et religioon pakub inimestele vaid illusoorset õnne ning tema kohaselt peab saama nõuda tegelikku õnne, mis eeldab illusioonidest loobumist ehk loobumist olukorrast, mis illusioone vajab (Marx ja Engels 1963: 31-32). See tähendab, et religioonikriitika ei ole suunatud üksnes usuliste arusaamade, vaid laiemalt nende ühiskondlike tingimuste vastu, mis religiooni esile kutsuvad. Seda peegeldavad ka Marxi read: “Järelkult on võitlus religiooni vastu kaudselt võitlus sellise maailma vastu, mille vaimseks aroomiks on religioon” (Marx ja Engels 1963: 31). Kuna religioon toimib vahendina, mille abil õigustatakse tööliste ekspluateerimist ja muud majanduslikku ebaõiglust maailmas, seostub religioonikriitika paratamatult ka kodanlaste kriitikaga ehk religioonikriitika on ka kogu kapitalistliku süsteemi kriitika.

Religioonikriitika toetab ühiskonna arengut, suunates tähelepanu kannatuste materiaalsele tingimustele. Religioonist vabanemine võimaldab inimestel loobuda jumala teadvusest ning jõuda eneseteadvuseni, mille kaudu inimene hakkab mõistma ühiskonnasiseseid vastuolusid.

Marxi järgi hakkab inimene mõistma, et ta pole mitte midagi, kuid peab olema kõik (Marx ja Engels 1963: 41). Ehk konkreetses ühiskonna vormis ei ole inimesel tegelikku kontrolli oma elutingimuste üle ega võimalust oma huve teostada, kuid need on inimväärse elu paratamatud tingimused. Dialektilise materialismi järgi väljendab see fundamentaalset vastuolu, mis toimib kui arengu käivitaja, mis suunab töölisi elutingimusi ümber kujundama. Tööline on kapitalistlikus ühiskonnas ekspluateeritud, kuid samas kannab endas potentsiaali oma elutingimuste muutmiseks. Sellise vastuolu ja Marxi kohaselt “ühiskonna lagunemise” produktiks on proletariaat (Marx ja Engels 1963: 43). Proletariaat on definitsiooni kohaselt uue kommunistliku ühiskonna loov jõud, mille moodustavad varasemad palgatöölised ehk kodanlaste rõhumise all kannatavad inimesed (Marx ja Engels 1981: 8). Revolutsiooni käigus omandab proletariaat poliitilise võimu, mille tulemusena valitsemine ei kuulu enam kitsale kodanlaste ringile, vaid kogu töölisrahvale. Marx väidab, et revolutsionaliseeritud ühiskonnas tekib proletariaadil samasugune õigus ja võim nagu on kuningatel (Marx ja Engels 1963: 43).

Marxi käsitluses jõuab religioonikriitika lõpule siis, kui inimene saavutab enesetadvuse. Täpsemalt väidab Marx, et: “religiooni kriitika lõpeb õpetusega, et inimesele on kõige kõrgemaks olevuseks inimene”, mitte jumal (Marx ja Engels 1963: 38). Marx ka rõhutab, et revolutsiooni tingimuseks on see, et inimene on radikaalne. Radikaalne aga tähendab seda, et jõutakse nähtuste juurteni. Inimese juurteks on inimene ise, mitte jumal (samas). Seega saab Marxi religioonikriitikat pidada edukaks siis, kui inimene hakkab mõistma ennast kui konkreetses materiaalses keskkonnas eksisteerivat indiviidi, hüljates idealistlikud uskumused ja omandades materialistliku arusaama maailmast. Materialism võimaldab tõlgendada inimeste eluolu mitte religioosete seletuste kaudu, vaid lähtudes majanduslikest põhjustest, eelkõige kapitalistlikust ühiskonnavormist. Teadlikkus oma olukorra materiaalsest põhjustest soodustab ka kollektiivset tegutsemist nende tingimuste muutmiseks. Sellisel viisil suunab religioonikriitika tähelepanu inimeste kannatuste materiaalsele tingimustele, vabastades nad idealistlikest uskumustest.

4.3. Hinnang Marxi religioonikriitikale

Marxi religioonikriitika lähtub tema materialistlikust ühiskonnakäsitlusest, mille kohaselt kõik nähtused, sealhulgas inimeste teadvus ja religioon, kujunevad materiaalse tingimuste mõjul. Religioon pole seega iseseisev nähtus, vaid peegeldab materiaalsest reaalsusest

tulenevat vajadust kannatuste leevendamiseks. Kapitalistlikus ühiskonnas pakub religioon inimestele lohutust ja õigustab olemisolevaid sotsiaalseid suhteid, varjates samal ajal inimeste kannatuste tegelikke ehk materiaalseid põhjuseid. Religioonikriitika suunab tähelepanu sellele, et viletsa elu põhjuseks on kapitalistlik tootmissüsteem, kus töötajad on sunnitud oma tööjõudu müüma ning on kapitalistide poolt eksploateeritud. Religioonikriitika osutab ka sellele, et jumalale omistatud omadused kuuluvad tegelikult inimesele endale ning et religioon ei ole iseseisev nähtus, vaid inimeste loodud konstruktsioon. Samuti rõhutab see, et religioon, toimides mõtteviisina, mille kohaselt maailma nähtuste toimepanijaks on jumal, takistab inimestel mõistmast oma kannatuste tegelikke põhjuseid. Sellises kontekstis aitab religioonikriitika vabastada inimesed idealistlikest uskumustest ning suunab tähelepanu kannatuste materiaalsetele tingimustele.

Marxi käsitletuse tugevus seisneb selles, et see pakub selge ja järjepideva seletusmudeli, mis seob religiooni analüüsi sotsiaalsete ja materiaalsete tingimustega. Marxi religioonikäsitus võimaldab mõista religiooni kui nähtust, millel on ühiskonnas kindel funktsioon. Lisaks näitab Marx veenvalt, kuidas religioon võib toimida ideoloogilise mehhanismina, mis aitab kaasa olemasoleva ühiskonnakorra püsimisele ja arenemisele, pakkudes inimestele lohutust ja vähendades inimestes motivatsiooni otsida viletsa elukorra tegelikke põhjuseid.

Samas pean Marxi käsitletuse puhul problemaatiliseks seda, et ta ei pööra piisavalt tähelepanu idealistliku mõtlemise sisemisele toimeloogikale. Marx rõhutab, et religioonikriitika on religiooni toetavate tingimuste kriitika – see moodustab ta käsitletuse materiaalse poole. Ta kriitika idealistlik pool seisneb selles, et ta kritiseerib idealistlike uskumusi – jumal pole igavene vaid on loodud; mitte jumal ei pane toime maailma protsesse, vaid neid protsesse paneb toime materia. Samas ei ole idealistlike uskumuste kritiseerimine veel sama, mis idealistliku mõtlemise enda ületamine. Inimene võib küll religioonist loobuda, kuid säilitada sama mõtlemisstruktuuri – näha nähtuste põhjuseid endiselt ideaalsetes kategooriatest. Seega võib idealism oma objekti muuta, st loobuda jumalast, kuid võib säilitada oma vormi. Näiteks võib inimesel jääda alles kalduvus otsida absoluutset tõe, pääsemist ja universaalseid seletusi, kuid mitte enam religioonis, vaid mõnes muus ideoloogilises süsteemis. Seega arvan, et Marx ei arvestanud piisavalt sellega, et idealistliku mõtlemise toimeloogikat on keerulisem ületada kui üksikuid idealistlikke uskumusi.

Kokkuvõttes pakub Marx tugeva teoreetilise raamistiku religiooni mõistmiseks materiaalse ja sotsiaalse nähtusena, sidudes selle reaalse elutingimuste ja ühiskondlike tootmisviisidega. Selline lähenemine võimaldab analüüsida religiooni mitte isoleeritud uskumuste kogumina, vaid ajalooliselt kujunenud ja muutuvana nähtusena. Seetõttu on Marxi religioonikriitika jätkuvalt väärtuslik teoreetiline tööriist.

Kokkuvõte

Bakalaureusetöös uurisin Karl Marxi religioonikäsitust. Eesmärgiks oli asetada Marxi religioonialased väiteid ja tekstikatkendid tema filosoofilisse konteksti, võttes arvesse teiste mõtlejate, eeskätt Hegeli, Feuerbachi ja Engelsi mõju tema mõtlemisele ja sellest tulenevale religioonikäsitusele. Uurimise käigus ilmnis, et Marxi suhtumine religiooni on selgelt kriitiline ja seda tuleb mõista tema ühiskonnafilosoofia raamistikku arvesse võttes.

Marx defineeris religiooni kui inimeste poolt loodud nähtust, mis tuleneb inimeste võimetusest mõista ja seletada ümbritseva maailma keerukaid protsesse. Religioon viib inimene olemuse, mis on ühiskondlike olude produkt, inimesest välja ja projitseerib selle jumalasse, mille tagajärjel toimub enesest võõrandumine.

Marxi kohaselt saab maailmas toimuvaid protsesse objektiivselt mõista ajaloolise materialismi kaudu, mille keskmes on majandus ja majandusest tulenev ressursside jagunemine inimeste vahel. Ressursid jaotuvad kapitalistliku sotsiaal-majandusliku süsteemi kaudu, mis Marxi järgi toodab ühiskonnas ebavõrdsust, ekspluateerimist ja klassideks jaotumist. Sellises ühiskonnas on tööliste olukord vilets, kuna nende tööd omastavad teised ühiskonnagrupid. Marxi õpetuse kohaselt võiks selline olukord viia ühiskondlike muutusteni, kuna see sisaldab dialektilist vastuolu, kuid inimene ei teadvusta neid vastuolusi, kuna inimeste arusaama oma viletsast olukorrast moonutab religioon.

Marxi järgi toimib religioon ideoloogilise mehhanismina, mis õigustab ja normaliseerib ebaõiglast ühiskonnakorda ja sotsiaalset ebavõrdsust. Orjandust, ekspluateerimist ja muid majanduslikust olukorrast tulenevaid kannatusi põhjendatakse religioonis jumalike printsiipide kaudu ning inimesi lohutatakse parema olukorra lubadusega taevases paradiisis. Sellisel viisil toimib religioon oopiumina, mis leevendab kannatusi, selle asemel, et pakkuda inimestele võimalust hakata ühiskonda ümber korraldama. Lisaks loob religioon inimestele pahupidist ettekujutust maailmas toimuvate nähtuste tegelikest põhjustest, seletades nähtusi jumala autoriteediga ehk idealistlikult. Marxi religioonikriitika ülesandeks on vabastada inimene illusioonidest ja kujundada inimeses eneseteadvust. Religioonikriitika eesmärk on paljastada inimeste viletsa eluolu tegelikke ehk materiaalseid põhjusi, milleks on kapitalism

kui ühiskonnavorm, kus ressursid jaotuvad ebavõrdselt, mis toodab ühiskonnas töölisklassi viletsat eluolu.

Töö peamine järelalus on, et Marxi religioonikriitika aitab vabastada inimesed idealistlikest uskumustest ning seeläbi suunab tähelepanu kannatuste materiaalsetele tingimustele. Religioonist loobunud inimene saavutab materialistliku arusaama maailmast, mis võimaldab tal mõista oma viletsa eluolu majanduslikke põhjusi.

Kirjandus

Durkheim, E. (1995). *The Elementary Forms of Religious Life*. Tõlk. Karen E. Fields. New York: The Free Press.

Elster, J. (1986). *An Introduction to Karl Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fedorenko, M. I. (2014). *The Definition of Religion and Discussion on the Nature of Religiosity*. Scientific notes of Orel State University. 5. No. 61. 153-155. Kasutatud: 13.04.2026, <https://cyberleninka.ru/article/n/definititsiya-religii-i-diskussii-o-prirode-religiozno-sti>

Feuerbach, L. (2016). *Tuleviku filosoofia alused*. Tõlk. Riin Kõiv. Tartu: Kirjastus Ilmamaa.

Filosoofia leksikon. (1985). *Filosoofia leksikon*. Tlk. I. Gräzin, M. Lumi, H. Rebane, J. Rebane ja J. Saar. Tallinn: Kirjastus Eesti Raamat.

Iablokov, I. N. (2018). *Karl Marx on religion*. Moskva Ülikooli Teataja. 7. Filosoofia. No. 5. 108-120. Kasutatud: 13.04.2026, <https://cyberleninka.ru/article/n/karl-marks-o-religii>

Marx, K. (1904). *A contribution to the critique of the political economy*. Chicago: Press of John F. Higgins.

Marx, K. (2021). *Critique of the Gotha Program*. Pariis: Foreign Language Press.

Marx, K. ja Engels, F. (1981). *Kommunistliku partei manifest*. Tallinn: Kirjastus Eesti Raamat.

Marx, K. ja Engels, F. (1963). *Religioonist*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Marx, K. Engels, F. Lenin, V. I. (1983). *Religioonist*. Moskva: Poliitilise kirjanduse kirjastus.

Semenov, J. I. (1998). *Марксовая теория общественно-экономических формаций и современность*. Ажакігі Философия и общество. 3. 190-233. Kasutatud: 13.04.2026, <https://cyberleninka.ru/article/n/marksova-teoriya-obschestvenno-ekonomicheskikh-formatsiy-i-sovremennost/viewer>

Zeng, C. ja Zhang, X. (2024). *The Founding of Marxist Study of Religion and Its Theoretical Sources of Humanities*. *HTC Teologies Studies*, 80(3), Article a10074. Kasutatud: 27.04.2026, <https://hts.org.za/index.php/hts/article/view/10074>

Resümee

“Karl Marx’s Critique of Religion”

The aim of this bachelor’s thesis is to contextualize Karl Marx’s arguments against religion and to determine more precisely what Marx’s critique of religion consists of. Marx’s critique of religion is not an isolated phenomenon but is rooted within the framework of his political philosophy. In this thesis Marx’s definition of religion is reconstructed, and religion is argued to be understood as a mechanism of self-alienation, as a mental construction created by humans, and as a manifestation of idealism that reverses material cause-and-effect relations for people. The thesis also briefly outlines Marx’s political philosophy, which centers on the struggle against capitalism and the creation of socialist society. It then analyzes his critique of religion. Analysis shows that criticizing religion primarily involves addressing the conditions that sustain it, namely capitalism, under which wage workers are exploited. In this sense, Marx’s critique of religion helps people overcome idealism and draws their attention to the material causes of the world.

Annotatsioon

Käesolev bakalaureusetöö analüüsib Karl Marxi religioonikriitikat, asetades selle tema laiemasse ühiskonnaõpetuse konteksti. Marxi käsitluses on religioon seotud kapitalismi püsimise ja arenguga, soodustades inimestes idealistlikku mõtlemist ja varajates töölisklassi viletsa elu tegelikke põhjusi.

Märksõnad: religioon, Marx, filosoofia

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Regina Kuznetsova

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose “Karl Marxi religioonikriitika”, mille juhendaja on Jaanus Sooväli, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Regina Kuznetsova

11.05.2026